

“1918-2018 TARİHLERİ ARASINDA AVRUPA’DAKİ ÇAĞDAŞ SANAT KURUMLARINDAN BİR SEÇKİ VE RESİM KOLEKSİYONLARINA BAKIŞ”

Burcu AYAN ERGEN*

Özet

Türk Dil Kurumu sözlüğünde, “*Bulunulan çağın anlayışına, şartlarına uygun olan, çağcıl, uygarca, asri, modern*” olarak tanımlanan çağdaş kelimesi, sanat alanında yapılan üretimleri tanımlamak için sıkça kullanılan bir terimdir. Bu metnin konusu olan Çağdaş Sanat Koleksiyonlarının izlenebileceği kurumlar arasında müzeler ve sanat merkezleri, sanat dünyası için önemli mekânlardır.

Bu metinde amaç, sanat müzeciliğinin geçmişinde önemli bir yer tutan Avrupa’da son yüzyılda açılmış, sanat merkezi ve müzeleri arasından bir seçki oluşturmak ve bunların resim koleksiyonlarını incelemektir. Metin, Avrupa’da bulunan çağdaş sanat kurumlarının resim koleksiyonları çerçevesinde daraltılan bir seçki bağlamında, pek çok eser arasından, geleceğe yön veren ve çeşitli sanat kitaplarında sıkça adı geçen sanatçı ve yapıtları kapsamaktadır. Çağdaş Sanat Müzesi adı altında 19.yüzyıl’da kurulmuş ve açılmış birçok önemli müze vardır ancak burada odaklanılmak istenen dönem, 2018 yılına dek içinde bulunulan son bir yüzyıldır. Yöntem olarak, metinde birçok farklı kaynaktan sözü edilen ve ön sıralarda yer alan seçkin kurumların son yüzyıla yön veren resim koleksiyonlarına odaklanılmaktadır.

Birçok akım ve oluşumun gerçekleştiği 20. yüzyıl, çeşitli malzemelerin denenmesine ve resimden farklı türlere yönelmesine tanıklık eden bir çağdır. Kolaj kullanımından başlayarak son yüzyıl sürecinde farklı açılımlar kazanan sanatsal yönelimler performanslar, yerleştirmeler, video sanatı ve diğer sanatsal deneyimler temelde resim sanatından ve görsel kültürden kaynaklanan açılımlardır. Ele alınan on kurumun koleksiyonlarındaki resimler, farklı malzemelerin kullanımıyla bağlantılı olarak günümüze dek oluşan deneyimselliği ve çeşitliliği arttırmaları açısından önemli bir yere sahiptirler. Metnin okuyucuda bırakması istenen etki, açılış tarihleri doğrultusunda zamandizinsel bir yaklaşımla ele alınan kurumların (Avrupa kıtasındaki çeşitlilik içerisinde) diğer sanat kurumları arasında neden öne çıktıklarının anlaşılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş, Sanat, Müze, Merkez, Resim koleksiyonu

“BETWEEN 1918-2018 A SELECTION OF CONTEMPORARY ART INSTITUTIONS IN EUROPE AND A LOOK THROUGH THEIR PAINTING COLLECTIONS”

Abstract

In the Turkish Language Institution, contemporary vocabulary, which is defined as “appropriate to the understanding of the present age and its conditions, contemporary, civilized, modern” is a term frequently used to describe the works made in the field of art. Among these institutions, which the Contemporary Art Collections can be watched, museums and art centers are important places for the art world.

* Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sanat ve Kültür Yönetimi Bölümü, burcuayan@gmail.com

The aim of this text is to create a selection of art centers and museums opened in Europe in the last century which has an important place in the history of art museums and to examine their painting collections. In the context of a selection narrowed down on the frame of the art collections of contemporary art institutions in Europe, the text includes artists and works that are frequently mentioned in various art books, among many works. There are many important museums established and opened in the 19th century under the name of the Museum of Contemporary Art, but the period to be focused here is the last century until 2018. As a method, the focus is on the last century's art collections of distinguished institutions, which are mentioned in many different sources in the text.

The 20th century, in which many movements and formations take place, is an age of witnessing the trials of various materials and orientations other than the painting. In the last century, artistic orientations, which start from the use of collage, have won different expansions, performances, installations, video art and many other artistic orientations are the formations and reforms mainly involved in painting art and visual culture. The paintings in the collections of the ten institutions concerned have an important place in terms of enhancing the diversity and experimentation that has occurred so far in connection with the use of different materials.

The effect of the text on the reader is to understand why the institutions (in the diversity of the European continent), which were handled in a timely manner in line with their opening dates, stand out among other art institutions.

Keywords: Contemporary, Art, Museum, Center, Painting collection

Giriş

“1918-2018 Tarihleri Arasında Avrupa'daki Çağdaş Sanat Kurumlarından Bir Seçki ve Resim Koleksiyonlarına Bakış” başlıklı metinde amaç; son bir yüzyılda Avrupa'da açılmış alanında belli nedenlerden özel ve önemli olarak gösterilebilecek müze ve sanat merkezi gibi bazı kurumların seçilerek bu kurumların resim koleksiyonlarında öne çıkan sanatçı ve yapıtların ele alınmasıdır. Avrupa'da açılan birçok sanat kurumu vardır ancak bazıları, gerek sonradan başka kıtalarda da yeni sanat mekanlarının açılmalarında örnek oluşturmaları, gerekse buldukları kentleri içinde buldukları konumdan çıkararak özellikli bir konuma taşınmaları anlamında değişik projelerde yer almaları açısından farklılaşmakta ve özel olarak gösterilebilmektedirler. Bu metnin oluşturulma amacı da bu tavırda açılmış kurumların araştırılması üzerinedir. Yöntem olarak, Kröller Müller, Castello Rivoli ve Bilbao Guggenheim müzeleri dışında birebir gidilip görülen ve fotoğraflanan yedi kurumun öncelikle katalog ve broşürlerinden yola çıkarak, sonra farklı araştırmalara da bakılarak geleceğe yön veren ve çeşitli sanat kitaplarında ve dolayısıyla sanat tarihinde sıkça üstünde durulan sanatçı ve yapıtlar üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Avrupa, genelde kültür sanat, özelde sanat müzeleri bağlamında önemli bir kıtadır ve pek çok değerli kuruma sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, ilk akla gelen müzeler, uzun bir geçmişe ve birikime dayalı eski kurumlar olmaktadır. Ancak “1918-2018 Tarihleri Arasında Avrupa'daki Çağdaş Sanat Kurumlarından Bir Seçki ve Resim Koleksiyonlarına Bakış” isimli bu metin belli bir zaman aralığına odaklandığı için, seçilen kurumlar ilk düşünülenlerden farklılık göstermektedir. Bu metnin kapsamında yer alan on kurum, gerek koleksiyonlarındaki yapıtlar, gerekse mimarileri açısından kaynaklarda öne çıkmışlardır.

Krölller Müller Müzesi (Arnhem/Hollanda)

Birçok müzenin oluşumunun altında yatan güç, koleksiyonu oluşturan kişi ve/veya kişilerin tutkusu ve geleceğe miras bırakma düşüncesinden oluşmaktadır. Hollanda'daki Krölller Müller Müzesi'nin temellerini atan kişi de koleksiyoncu Helene Krölller'dir. Helene Krölller Müller Vakfı bu müzeyi desteklemektedir. “1928 yılında, Krölller-Müller Vakfı kurulmuştur. Vakıf, ‘halkın kullanımında, halk için’ Hoge Veluwe binasını kullanıyor ve Helene Krölller koleksiyonunu düzenleyerek halka göstermeyi amaçlıyor” (Krölller Muller Museum, 1985, s. 20).

“1937-38 yıllarında daha küçük ve uygun maliyetli bir müze binası inşa edildi. ...İkinci Dünya Savaşı sonrasında geçici olarak düşünülen bu bina günümüzdeki Krölller Müller Müzesi oldu ve Aralık 1939'a Helene Müller'in ölümüne dek onun tarafından yürütüldü” (Krölller Muller Museum, 1985, s.21). Resim koleksiyonu, Orta Çağ, 15-18 yüzyıl, 19. yüzyıl, 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl gibi kategorilerde toplanmıştır. Yüzyıllara göre eserleri ayırma dışında, Krölller Müller Müzesi'nin internet sitesinden araştırma yaparken, portre, görünüş (manzara), ölüdoğa ve benzeri Tür Resmi (Genre Painting) bağlamında da sınıflandırılabilir bir sunum içermektedir. “Krölller-Müller Müzesi koleksiyonu aslında, ‘gerçekçiler’, ‘idealistler’ ve yakın geleceğin ruhunun öncülükleri olarak şekillenmiştir. Örneğin, Millet, Weissenbruch, Gabriel, Israels, Breitner, Renoir ve Fantin Latour, Bayan Krölller'in tabiriyle gerçekçiler; Redon, Signac, Seurat ve Toorop'un resimleri gerçekçilikten idealistliğe geçişi; Picasso, Gris, Herbin, Mondriaan ve Van der Leek ise idealistleri temsil etmektedir.” (Krölller Muller Museum, 1985, s. 33).

19.yüzyıldan, İzlenimci ve Ard-İzlenimci dönemden, Camille Pisarro, Van Gogh, Paul Cezanne ve Paul Gauguin gibi sanatçılar öne çıkmaktadırlar. Müzede Vincent Van Gogh'un ayrı bir yeri vardır. Doksan resim, yüzseksen adet deseni ile dünyadaki en büyük ikinci Van Gogh koleksiyonu olarak öne çıkan kurum, sanatçının eserleri için ayrı bir bölüm oluşturmuştur.

“Van de Velde aslında daha büyük yapılması tasarlanan müzenin eski planında olan, yalın ve tatminkar bir giriş katı planı oluşturmuştur. Tüm tasarımlarda olduğu gibi merkezde Van Gogh koleksiyonu vardır (Resim 1). Müzenin bu giriş kısmında, Van Gogh'dan önceki yapılan eserlerin yer aldığı altı küçük oda ve sonra 1870 sonrası Van Gogh'ların yer aldığı altı küçük oda daha bulunmaktadır” (Krölller Muller Museum, 1985, s. 22).

Van Gogh Galerisi olarak adlandırılan bu bölümde yaklaşık kırk adet eser sergilenmektedir. Krölller Müller çiftinin sanat danışmanı H.P. Bremmer'dir. “En başından beri Bayan Krölller, Bremmer'in sanatın takdir edilmesi üzerine verdiği derslerden oldukça fazla etkileniyor ve bu derslerde gördüğü sanat eserlerine sahip olmak istiyordu” (Krölller Muller Museum, 1985, s.31). Böylece çift, 1908-29 yılları arasında bu koleksiyonu toplamışlardır. Fırça vuruşları ve tuş tekniğiyle diğer ustalardan ayrılan Van Gogh'un eserlerine, “Patates Yiyenler”, “Nuenen'deki Eski Kule”, “Joseph Roulin Portresi”, “Kazıcılar (Millet'in Ardından)”, “Orakçı” varyasyonları, “Moulin de la Galette”, “Otoportre”, “Zeytinlik” ve “Provence Buğday Yığınları” gibi resimleri ve daha fazlası örnek verilebilmektedir. Krölller Müller Müzesi, Van Gogh'un farklı dönemlerinden desen ve resimleri ile izleyiciye, sanatçıyı gözlemlene şansı sunmaktadır. İzlenimci sanatçı Camille Pisarro ise, “Şubat, Gündoğumu” resmi ile müzede yer almaktadır.

Resim 1: Vincent Van Gogh, “Bridge at Arles”, 1888, Tuval Üzeri Yağlıboya.

Müze koleksiyonunda çok sayıda yapıtı bulunan bir başka sanatçı ise, neo-plastisizmin kuramcılarında Theo Van Doesburg’dur. Bunların dışında, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ikinci yarısında üretim yapmış iki sanatçının Maximilien Luce ve Samuel Jessurum de Mesquita’nın da çok sayıda eseri müzede yer almaktadır. Sanat hayatlarından farklı dönemleri ve üslupsal değişimlerini inceleyebilmek adına bu çeşitlilik izleyiciyi keyiflendirmektedir. Ulusal Park niteliği taşıyan bir alanda kurulmuş olan Kröller Müller Müzesi; 20. yüzyılın ünlü İngiliz heykel sanatçısı Barbara Hepworth’un yapıtlarına yer verilen bağımsız bir binası ile de diğer müzelerden ayrılmaktadır. 20. yüzyılın farklı dönem ve akımlarından, Umberto Boccioni, Fernand Leger, Jacques Lipchitz, Piet Mondrian, Sol Le Witt, Eduardo Paolozzi, Claus Oldenburg diğer önemli isimler olarak müzede yerlerini almaktadırlar.

Yirmibini aşkın sanat eserine sahip koleksiyonuyla Avrupa’nın en önemli sanat müzeleri içinde yer alan bu kurum, kapalı alanlardaki heykeller dışında Avrupa’nın en büyük heykel bahçesine sahip olmasıyla da bilinmektedir. Müzenin bahçesinde büyük ebadıyla oldukça etkileyici duran Claus Oldenburg’un “Mala”nın aynı zamanda içeride desenleri/eskizleri de sergilenmektedir.

“Heykel ve heykeltraşların desenlerinden oluşan koleksiyon, müze etkinliklerinin ikinci çekirdeğini oluşturmak için gittikçe daha da güçlenerek gelişmektedir. ... Serra’nın ‘Uzanan’ (1973) isimli eseri bahçeyi bir oyukta ikiye bölerken, Dubuffet’in ‘Emaye Bahçesi’ (1974) isimli baş döndürücü beyaz yapay beton bahçesi, etrafındaki doğal bahçeye karşıt bir görüntü oluşturmaktadır” (Kröller Muller Museum, 1985, s.38).

Bart Van der Leck, gerek figüratif, gerekse soyut eserleriyle sanat hayatındaki çeşitli yönelimleri gözlemlenebilecek şekilde, müzede çok sayıda eseri olan sanatçılardan bir başkasıdır. “Kröller-Müller Müzesinin bugün 42 resim ve yaklaşık 400 desenlik Van der Leck koleksiyonu vardır. Bayan Kröller Van der Leck’in sanatına, hiçbir bireysel özelliğe sahip olmayacak şekilde, zaman ve mekandan bağımsız, saf bir ‘fikir’ haline getirdiği, öznelere özümseme konusunda mükemmel bir başarı elde ettiği için büyük hayranlık duymaktadır” (Kröller Muller Museum, 1985, s.34-35). Koleksiyonun soyut eğilimler kısmında, Fletcher Benton, Lucio Fontana, Willem Oepts, Armando, Anselm Kiefer

gibi isimlerle karşılaşmak olasıdır. 1975 sonrası üretimler arasında Jenny Holzer, Joe Baer ve Ger van Elk gibi sanatçılar yer almaktadırlar.

Peggy Guggenheim Müzesi (Venedik/İtalya)

Çevresinde çok sanatçı dostu ve dolayısıyla danıştığı insan olan Peggy Guggenheim'in Amerika ve Avrupa'da koleksiyon toplama ve sergileme anlamında birçok girişimi olmuştur. Bunlara örnek olarak: *"Temmuz 1941'de Peggy, Nazi işgalindeki Fransa'dan kendi yurdu olan New York'a, birkaç ay sonra ikinci kocası olacak Max Ernst'le birlikte geri dönmüştür. Kasım 1942'de bir müze-galeri olan ve 'Art of this Century' isimli New York'taki mekanı açmıştır. ... New York'taki en heyecan veren kurumlardan biri olan "Art of This Century" isimli galeride Kübistler ve soyut sanat yapıtları sergilenmesini sağlamıştır"* (Rylands, 2009, s.13).

Jakson Pollock ve Peggy Guggenheim arkadaşlığı bu yıllara dayanmaktadır. Guggenheim Pollock'un sanatına eserlerini alarak ve sergilerde yer vererek, Pollock da onun koleksiyon oluşturmaya danışmanlık yaparak birbirlerine destek olmuşlardır. Bunun belgeleri kitaplarda çeşitli şekillerde yer almaktadır. Örneğin bir tanesi: *"Kasım 1943'te Pollock'un halen Peggy Guggenheim'in erken dönem koleksiyonunda yer alan eserler arasından "The Moon Woman"ın da yer aldığı ilk kişisel sergisini açmasını sağlamıştır. ... Ardından Barr, Museum of Modern Art için Peggy'den ilk Pollock eserini alıp koleksiyona katmıştır"* (Rylands, 2009, s.5).

Bu yıllarda Peggy Guggenheim'in koleksiyonu Floransa, Milano, Amsterdam, Brüksel ve Zürih gibi kentlerde peşpeşe sergilenmiştir. *"1949 yılında Peggy henüz bitmemiş Palazzo Venier dei Leoni: Grand kanalın yanında yer alan, bir bodrumu olan uzun, geniş bir binayı satın almıştır"* (Rylands, 2009, s.16). 1951 yılında ise, Peggy Guggenheim İtalya'nın Venedik kentinde bulunan, kanalın bitişiğinde sahip olduğu evini, kendi adına kurduğu vakfa bağlı koleksiyonunu sergileyebileceği bir galeri-müzeye dönüştürmüştür. Bu ev aslında küçük ve bitmemiş bir saray yapısıdır. Palazzo Venier dei Leoni olarak adı geçen yapı, San Barnaba kilisesi ile bilinen mimar Lorenzo Boschetti'nin bir projesidir. 1976 yılında Guggenheim'in bu binada yer alan koleksiyonunu ve müze binasını, aynı prensip ve tutumda sergilenmeleri şartıyla Solomon Guggenheim Vakfı kontrolüne bıraktığı bilinmektedir.

Peggy Guggenheim koleksiyonunda, Kübizm, Fütürizm, Metafizik Resim, Gerçeküstüçülük, Amerikan Soyut Dışavurumculuk akımlarından resim ve heykel örnekleri yer almaktadır. Avangard / yenilikçi olana dikkat ederek eserleri seçen Guggenheim'in, Marcel Duchamp'a danıştığı bilinmektedir. Koleksiyondaki eserleri toplarken, yapıtların yapılış yılları düşünülecek olursa, Peggy Guggenheim'in o dönemin (çoğunlukla 20. yüzyılın ortaları) güncel sanatını topladığı anlaşılmaktadır. *"Müzenin önemli yapıtları arasında, Jakson Pollock'un ilk 'dökme' tablolarından olan 1947 tarihli 'Simya', Jean Arp imzalı 'İki Topuklu Mavi Ayakkabı' adlı eser, Kandinsky'nin 1923 tarihli 'Kompozisyon 8'i, Joseph Cornell'in 'İsviçreliler Olukları Vurur' eseri ve Mark Rothko'nun 'Özveri' eseri örnek olarak verilebilmektedir"* (Azer, 2019).

Bu müzede, Fütüristlerden Umberto Boccioni, Gino Severini ve Giacomo Balla'nın birçok eseri ile karşılaşmak olasıdır. Örneğin, Severini'nin "Deniz = Dansçı"sı ve Balla'nın "Soyut Hız+Ses"i gibi... Kübist eserler arasında, Pablo Picasso'nun "Şair" (1911) ve "Plajda" (1937) ve daha birçok farklı dönemlerinden resimleri, Georges Braque'ın "Klarnet"i (1912) ve Juan Gris'nin "Rom Şişesi ve Gazete" (1914) adlı resimleri görülebilir. Max Ernst'in "Öpücük" yorumu ve "Anti-Papa" dahil çok sayıda önemli eseri de Peggy Guggenheim koleksiyonuna dahil edilmişlerdir. Ayrıca Marcel Duchamp'ın "Trendeki Üzgün Genç Adam"ı, Francis Picabia'nın "Yeryüzündeki Çok Nadir Resim"

isimli resmi, Giorgio de Chirico'nun (Resim 2) "Kızıl Kule" isimli ünlü eseri, Piet Mondrian'ın "Gri ve Kırmızılı Kompozisyon No.1"i, Kandinsky'nin "Kırmızı Noktalar ile Peyzaj No.2"si, Joan Miró'nun "Oturan Kadın II" adlı resmi, Paul Klee'nin "Sihirli Bahçe"si, Rene Magritte'in "Işığın İmparatorluğu" adlı yapıtı, Salvador Dalí'nin "Sıvı Arzuların Doğum"u ve daha birçok önemli yapıtın bulunduğu bu koleksiyonun, Bienallerin anası olarak bilinen kıdemli organizasyon Venedik Bienali ile aynı kentte olması müzeyi konumu gereği daha da önemli kılmaktadır. Bir anlamda Venedik Bienali gibi bir etkinlikle, müze birbirlerinden beslenmektedir denebilir.

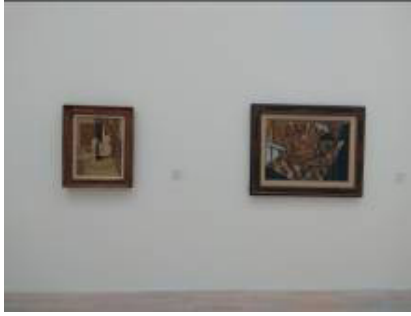

Resim 2: Giorgio de Chirico, "Kızıl Kule", 1913, Tuval Üzeri Yağlıboya

Peggy Guggenheim Müzesi'nde soyut eğilimler kısmında, Kurt Schwitters'in "Maraak, Versiyon I" (1930), Robert Motherwell'in kolaj, guaj ve mürekkep kullanarak yaptığı "Otoportre"si (1943), Clyfford Still'in soyut dışavurumcu "Jamais" (1944) adlı yapıtı, Willem de Kooning'in sarılı "İsimsiz"i, Rufino Tamayo'nun "Göksel Vücutlar" (1946) isimli önden ve profilden görünümü ve yüz ve elin konumlandırılışının, Picasso'nun "Guernica"sı ile analogi yapan eseri ve kendi eğilimlerini Mondrian'la paralel gören Tancredi'nin resmi sergilenmektedir. Adı geçen bu sanatçı ve yapıtları, müzenin kataloğunda da yer almışlardır. Tüm bu soyutlamalar ve/veya soyut dışavurumcuların arasında sıçratma ve akıtmaları ile oluşturduğu 'action painting' olarak değerlendirilen eserleri ile Jackson Pollock'un yeri ayrıdır. Akademik araştırmalar yapma amacıyla tarafımdan gidilip görülen müzenin kanala bakan küçük bahçesi dışında başka açık alanları da bulunmaktadır ve buralarda Patsy ve Raymond Nasher Heykel Koleksiyonuna yer verilmiştir. Ayrıca müzede, uzun süreli sergiler kapsamında yirmi altı eserlik, Gianni Mattioli Koleksiyonu da sergilenmektedir.

K20 Kunstsammlung (Düsseldorf/Almanya)

Almanya'nın Düsseldorf kentinde yer alan K20 Kunstsammlung'un koleksiyonunun çeşitliliği, çokseslilik ve karşıtlık üzerine kuruludur. Bu çeşitlilik içerisinde Paul Klee ve Joseph Beuys için ayrı kısımlar oluşturulmuştur. Müzede yapılan kişisel gözlemlerden yola çıkarak, ayrıca Kübistler, Alman Dışavurumcuları, Dada, Gerçeküstüçüler, Metafizik resmin öncüleri ve 1945 sonrası sanatının izlenebildiğini söylemek mümkündür.

Resim 3: K20 Kunstsammlung Müzesi içinden görünüm.

Resim 4: Juan Gris, "Çay Fincanları", 1914, Tuval Üzerine Kolaj ve Füzlen.

Henri Matisse, Pablo Picasso, Ernst Ludwig Kirchner, Wassily Kandinsky ve Jackson Pollock'un eserlerinin büyük bir çoğunluğu, kurucu müdür Werner Schmalenbach tarafından 1962-1990 yılları arasında, Batı Modernizmde öznel kalite ve biriciklik düşünülerek toplanmıştır. Müzenin koleksiyonunda Paul Klee'nin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Herbert Read'in deyişiyle "*Sanatın soyut kaynaklarına ve aynı zamanda somut araçlarına verdiği önemle Klee çağımızın en önemli sanatçısıdır*" (Arthipo, 2016). Bauhaus Okulu hocalarından ve yürütücülerinden olan Klee, Düsseldorf Sanat Akademisi'nde üç yıl hocalık yapmıştır. Sanatçı için figüratiften soyuta gittiği yolda çizgi ve rengin çok büyük önemi vardır. K20 Kunstsammlung'da Klee'nin eserlerinin büyük bir kısmını izlemek ve incelemek mümkündür.

Resim 5: Max Beckmann, "Gece", 1918-19, Tuval Üzeri Yağlıboya.

Resim 6: Ernst Ludwig Kirchner, "Sokaktaki İki Kadın", 1914, Tuval Üzeri Yağlıboya.

Klee ve Beuys dışında, Franz Marc, Max Beckmann ve Ernst Ludwig Kirchner'in önemli eserleri müzenin içinde gezinirken hemen dikkati çekmektedir. Franz Marc'ın "Üç Kedi"si, Max Beckmann'ın (Resim 5) "Gece" isimli yapıtı, Ernst Ludwig Kirchner'in (Resim 6) "Sokaktaki İki Kadın" isimli eseri bilinirlik ve sanatçıların içinde buldukları akımları temsil etmeleri açısından ilk akla gelenlerdendir. Salvador Dali'nin "Çekmeceli Milo Venüsü", Francis Bacon'ın "Otoportre için Üç Çalışma"sı, Jean Dubuffet'nin "Rene Drouin: Açık Eller" isimli resmi, Günther Uecker'in "Masa"sı, Lucio Fontana'nın "Konsept 65T 46 (Beklentiler)" isimli eseri bunlardan sadece birkaçıdır. K20 Kunstsammlung'un üst katında yer alan duvar üzerine kurşun kalem Sol Le Wit deseni, Minimalizm akımını temsil eden yerleştirmelerinden farklı olarak, sanatçının desen ve farklı malzemelerle ilişkisinin görülmesi açısından önemli ve büyük ebadı ile etkileyicidir.

Ludwig Müzesi (Köln/Almanya)

Köln'deki Ludwig Müzesi ise, birçok farklı kaynakta Avrupa'daki en önemli on çağdaş sanat müzesinden biri olarak gösterilmektedir. Müzenin, kendisini tanımlarken diğer çağdaş sanatlar müzelerinden ayrıldığı nokta ve tanıtımında vurgulamak için kullandığı yanı, (Resim 7) Avrupa'daki müzeler arasında en iyi Pop Sanat koleksiyonuna sahip müze olmasıdır. Ludwig Müzesi başta, bağımsız bir kurum olan Wallraf-Richartz Müzesi adı altında 1976 yılında kurulmuştur. Sonradan, Peter Ludwig isimli bir yatırımcı müzeye dönemin parasıyla 45 milyon dolar değerinde 350 modern sanat yapıtı bağışlamıştır. Bunlar: Picasso, Rus avangardları ve Amerikan Pop Sanatından örneklerdir. Bu bağışla birlikte Köln Şehri Yönetimi 1900 yılından sonra müzenin "Museum Ludwig" (Ludwig Müzesi) olarak isminin değişmesi kararını almıştır. Her iki kurumun koleksiyonlarının bir süre aynı binada sergilenmesinin ardından, 1986 yılında Peter Busmann ve Godfrid Haberer isimli mimarlar tarafından Ludwig Müzesi'nin şu an Köln Katedrali yanında yer alan yeni binası tasarlanmıştır.

Resim 7: Ludwig Müzesi'nin Pop Sanat Koleksiyonu Salonuna Giriş

Resim 8: Ludwig Müzesi'nin Picasso Koleksiyonu Salonundan Görünüm

Koleksiyonunda 1900'lerin başlarından itibaren farklı akımlardan eserler bulunan müzede, Fovizmin önemli temsilcilerinden Henri Matisse'in "Oturan Kız" isimli resmi, Maurice de Vlaminck'in "Çiçekler ve Meyvelerle Ölüdoğa" eseri, Andre Derain'nın "St. Paul-de-Vence Görünümü" resmi sergilenmektedir. Sonrasında Auguste Macke'nin "Yeşil Ceketli Kadın" ve Franz Marc'ın "Sığırlar", Max Pechstein'in "Odada İki Çıplak Kadın" gibi örnekler dikkati çekmektedir. Alman Dışavurumcularından Ernst Ludwig Kirchner, Erich Heckel'in eserleri için ayrılmış bir salon dışında Dışavurumcu eğilimler diye bir başlık atıldıktan sonra Rus avangard Dışavurumcular diye ayrıca bir kısım da oluşturulmuştur. 1905-1935 yılları arasına ait, 600'ü aşkın eserlik Rus avangard sanat koleksiyonu ayrıca dikkat çekicidir. Natalia Goncharova, Alexander Rodchenko ve Kazimir Malevich bunların arasında öne çıkmaktadır.

Max Ernst'in Bakire Meryem'in Çocuk İsa'yı dövdüğü resmi, İsa ve Meryem'e ait yüzyıllarca yapılmış tasvirler içerisinde farklılığıyla öne çıkmaktadır. Figürün hareketleri ve betimlemesinden Ernst'in resimde İtalyan Maniyerizm'inden etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu resim, yapıldığı dönem 20. yüzyıl bile olsa Katolik Kilisesi tarafından oldukça tepki görmüş ve yer aldığı bazı sergilerden kaldırılmak istenmiştir. Müzedeki Otto Dix bölümü de sanatçının 1920'li yıllarda yapmış olduğu "Otoportre"si, "Dr. Hans Koch'un Portresi", "Genç İspanyol Kız" ve "Dr. Eduard Plietzsch Portresi" gibi resimleri barındırmaktadır.

Müzenin tanıtımında kullanılan Picasso koleksiyonu ise (Resim 8) Avrupa'daki en büyük üçüncü Pablo Picasso koleksiyonu olarak anılmakta ve sanatçının farklı dönemlerinden eserleri barındırması ve izleyicinin bu geçişi gözlemleyebilmesi açısından önemli kabul edilmektedir. Picasso'nun müzede sergilenen eserleri arasında seramikler, resimler, heykeller, desenler ve baskılar olmak üzere zengin bir çeşitlilik gözlemlenmektedir (Resim 10). Müzede kübist eserlerin sergilendiği kısımda, Fernand Leger, Georges Braque, Juan Gris ve Maria Blanchard gibi sanatçılarla da karşılaşılabilir (Ludwig Museum, 2018).

Bu müzeyi Avrupa'daki diğer Pop Sanat koleksiyonlarından ayıran, İngiliz ve Amerikan Pop sanatı örneklerinden en önemli ve popüler olanlarını birarada barındırmasıdır. Birçok müze koleksiyonuna Andy Warhol eserlerini katarken, İngiliz Pop sanatının önemli temsilcisi Richard Hamilton'un eserlerinden az bulunur veya sergilenmez. Ancak Ludwig Müzesi'nde, Richard Hamilton'un "Swinging London 67 II" eseri, Roy Lichtenstein'in "Patlama No.1", Andy Warhol'un "İki Kağıt Dolar (Ön ve Arka)", "Campbell Kutuları", "Texan", "Beyaz Brillo Kutuları" ve "Çiçekler", David Hockney'in "Güneşlenen" adlı resmi, Claus Oldenburg'un "Dev Yumuşak İsviç İplik Anahtarı (Hayalet Versiyonu)" adlı yapıtı, Robert Indiana'nın "USA 666" ve "Büyük Sekiz", Howard Kanovitz'in "Dergi"si ve "Açılış" isimli assemblajı, Tom Wesselmann'ın "Büyük Amerikan Çıplığı No.98", "Küvet No.3"ü ve "Manzara No.2"si, Jasper Johns'un "Alandaki Turuncu Bayrak" isimli resmi gibi Pop Sanat tarihi içindeki yapı taşları, Köln kentinin güzel bir sürprizi olarak keyifle izlenmektedir.

Resim 9: Andy Warhol, "Kendin Yap", 1962

Resim 10: Pablo Picasso, "Kitap Okuyan Kadının Kafası", 1953

İsmen kaynaklarda sıkça karşımıza çıkan ünlü eserler dışında, bir de uygulama ve/veya fikir anlamında sanat dünyasında farklı boyutlar açarak, kazanımlar sağlayan eserler vardır. Andy Warhol'un (Resim 9) "Kendin Yap" isimli manzara resmi bunlardan birisidir. Kendi resmini bir model olarak ortaya koyan sanatçı, başkalarının bu resmi tamamlayabileceği fikri üzerinden yapboz tarzındaki resimlerini üretmiştir. Tamamlanmamış bir işi sergilemesi de, resmine başkasının müdahale edebileceğini söylemesi de resmin yapıldığı dönemde radikal ve yenilikçidir. Roy Lichtenstein'in gerek kendi ilgi alanı, gerekse bir baba olarak çocuklarının önerileri ile çizgi film karakterleri ve çeşitli illüstrasyonları eserlerinde hem konu olarak, hem de noktalamalarından ötürü üslupsal anlamda değerlendirmesi onun diğerlerinden farklılaşmasını sağlar.

Kolaj ve asamblajların 20. yüzyıl sanatında yeri ayrıdır, çünkü malzeme çeşitliliği ve bunların yüzey üzerine uygulanması konusunda bir kırılma noktası olmuşlardır. Pop Sanat koleksiyonu sonrasında sergilenen, Jacques Villegle'nin "Avenue de la Liberte (Charenton)" isimli kolajı, espas anlamında kendi bulunduğu salonda öne çıkan yapıtlardan bir tanesidir. Bu eserle birlikte aynı odada yer alan, Wolf Vostell'in "Coca Cola"sı, Raymond Hains'in "Seita" isimli asamblajı ve Christo'nun "Sarılı Hesap Makinesi" isimli objesi, tavır olarak yüzeyden çıkıp nerelere gidilebileceği hakkında izleyiciye 20. yüzyıla ilgili güzel bir fikir vermektedirler.

Soyut eğilimler kısmında, Cy Twombly, Antoni Tapies, Mark Rothko, Clyfford Still ve Frank Stella gibi sanatçıların eserleri yer almaktadır. Hemen ardından sergilenen, Ernst Wilhelm Nay, kendisine özel bir oda ayrılan Uluslararası ortamda ismini duyurmuş Alman bir sanatçıdır. Soyut eğilimler ve rengin gücü olarak adlandırılmış galerilerin arasında Nay'in odası bulunmaktadır. Sanatçıda renkçi tutum ve leke kullanımı ön plandadır. Ludwig Müzesi'nin bu katında sergilenen diğer sanatçılar, Jackson Pollock, Willem De Kooning ve Lucio Fontana'dır.

Oluşturma sürecindeki Jestlere dayalı (Jestüel) resimlerin ağırlıkta olduğu Informel Sanat ve Soyut Dışavurumculardan örnekler de yine müzede 20. yüzyıldan önemli bir dönemi oluşturacak şekilde yerlerini almaktadırlar. Sigmar Polke ve Gerhard Richter'le başlayacak şekilde, 1980'lerden Martin Kippenberger, Albert Oehlen, Susanne Paesler, Georg Herold, Rosemarie Trockel ve Yan Pei-Ming gibi sanatçıların, aralarında dijital resimlerin, politik sembollerin olduğu ve/veya farklı dokular ve malzemeler üzerine yapılmış eserleri müzede sergilenmektedir. İlya Kabakov, Kerry James Marshall ve Lubaina Himid gibi sanatçıların da birbirlerinden farklı ilgi alanları ve odak noktaları vardır. Örneğin Marshall, geleneksel resim uygulamasını romantik bir portre bakışı ile buluşturarak, Afrikan Amerikan orta sınıfını resmedip Batı Sanatı içinde kendine özgü bir yer edinmeye çalışmaktadır.

Pompidou Merkezi (Paris/Fransa)

"1971'de Kültür merkezinin yapılması için Pompidou'nun isteğiyle açılan yarışma, Fransa'da açılan ilk uluslararası mimarlık yarışması. Yarışmaya 49 ülkeden 681 mimar katıldı. Prouvé, Richard Rogers ve o dönemde isimleri pek bilinmeyen Renzo Piano ve Gianfranco Franchini'ten oluşan ekibin projesini seçti" (Bozkurt, 2017). Halkın her taraftan giriş yapabileceği bu özel olarak tasarlanan mekan, 1977 yılında açılmıştır. Binanın tasarımı planlanırken, ziyaretçiyi mekanda her yere teşvik edecek, kütüphane ve sergi mekanı ayrımı olmayacak, insanların kolay ve özgürce yararlanması hedeflenen bir yapı düşünülmüştür. Pompidou Merkezi açılışından itibaren, farklı koleksiyonları belirli aralıklarla değiştirerek sergileyen ve bilgi veren canlı bir eğlence mekanı olarak görülmüştür.

Artun'a (2006, s.103) göre;

"Pompidou Merkezi, pek çok bakımdan, en iyimser beklentilerin bile ötesine geçen büyük bir başarı olarak değerlendirildi, ama eleştirilere de hedef oldu. "Müzedden en çok çekinenler de dahil olmak üzere, tüm ziyaretçilere kendilerini evlerinde hissettirecek şekilde tasarlanmış yapının içinde yürürken, insan o meşhur kültür korkusunun tam tersine dönüştüğünü hissediyor: Resimleri, heykelleri, iç dekorasyon malzemelerini, kafeteryaları ve çocukların resim yapmaya teşvik edildiği bir yeri biraraya getiren bu karışımdan ayırım gözetmeksizin keyif almak."

Bu sanat merkezinin mimarisi de kesinlikle vermek istediği düşünceyle aynı doğrultuda tasarlanarak yapılmıştır. Şeffaflık camlarla, değişkenlik ise sabit olmayan geçici duvar ve panellerle sağlanmıştır. Metal konstrüksiyon ise, belki de camla birlikte kullanıldığı için anarşiye ve aykırılığa gönderme

yapmaktadır. Paris kentinin ortasında, kullanılan malzemeler ve görünümü dolayısıyla kentin dokusundan ayrılan bir yanı vardır ve bu şekilde de bir merkez etkisi yaratmaktadır.

Artun'un (2006, s.102) ifade ettiği gibi;

“Payanda sistemlerinin, parlak renkli tesisat borularının açıkta bırakıldığı fütüristik bir tasarımın ürünü olan büyük bir binada faaliyet gösteren kuruluş, geleneksel bir müzeden çok daha fazlasıdır; nitekim bu durum adından da belli olur: Georges Pompidou Ulusal Sanat ve Kültür Merkezi. Merkezde ulusal modern sanat koleksiyonunun ve sergi galerilerinin yanı sıra bir halk kütüphanesi, bir endüstriyel tasarım merkezi, sinemalar ve bir müzik merkezi bulunur.”

Böyle bir mekanın, bir müze gibi sadece kalıcı bir koleksiyonu sergilemesi düşünülmeceği için, kısa süreli sergiler ile iki yılda bir değişen sergilere de kat ayırması ve farklı düzenlemelere gitmesi en başta düşünülen özgürlükçü ve deneysel yapısı ile örtüşmektedir. Pompidou direktörü Bernard Blistène merkezle ilgili kendisi ile yapılan bir röportajda şunları dile getirmektedir: *“Centre Pompidou Kültür Merkezi'nin doğumu hem Fransa'da, hem uluslararası arenada müze anlayışını değiştirdi. Müze nosyonu hep tekrar düşünülmesi gereken ve tekrar icat edilmesi gereken bir unsur. Başta, Pompidou sadece bir müze değildi. Farklı, disiplinlerarası bir karışımdı”* (Altuğ, 2019).

Pompidou Merkezi'nin geniş koleksiyonu, bu disiplinlerarası yaklaşımı destekler nitelikte, ağırlıklı olarak 20. yüzyılın ilk yarısındaki eserlerden seçilmiş, modernliğin gelişimi, karmaşıklığı, akımlar arası geçişler ve sanat üretimleri ve sanatçılar arası bilgi değiş tokuşlarına ışık tutan yapısı ile diğer kurumlardan ayrılmaktadır. Bu kurum da, Venedik'teki Peggy Guggenheim Müzesi gibi, günün sanatını/güncel olanı, açıldığı dönemden biraz öncesini gözlemleyerek ve sergileyerek sanat tarihinin yazılmasında etkili olmuştur. Merkezin koleksiyonunda sadece resim ve heykeller yoktur, farklı türlerden yapıtlar da izlenebilmektedir. Heykel koleksiyonundaki, Brancusi, Alberto Giacometti ve Henry Moore yapıtlarına müzenin oldukça önemli değerleri olmaları açısından değinmekte yarar vardır.

Resim koleksiyonuna bakıldığında, Fovist, Kübist ve Fütürist sanatçılara Henri Matisse, Georges Rouault, Pierre Bonnard, František Kupka, Robert Delaunay, Georges Braque, Pablo Picasso ve Fernand Leger gibi sanatçılara yer verildiği görülmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında birçok önemli sanatçı arasından Raymond Duchamp-Villon, Piet Mondrian'ın “New York şehri” (1942) isimli resmi ve Man Ray de Pompidou Merkezinin katlarında yerlerini almışlardır. Gerçeküstü ve Metafizik resimlerden Pompidou'nun ikonik örnekler olarak internet sitesinde gösterdiği Salvador Dalí'nin “Kısmi Halüsinasyon-Lenin'in Bir Piyano Önünde Altı Görüntüsü” (1931) resmi, Giorgio de Chirico'nun ünlü “Guillaume Apollinaire Portresi” (1914) isimli eseri ve René Magritte'in “Kırmızı Model”i (1935) bulunmaktadır. Jackson Pollock ise Soyut Dışavurumculuk ve “Action painting” kısmında öne çıkan sanatçılardandır. Pollock'un “Numara 26 Siyah ve Beyaz” (1948) isimli resmi bunlardan sadece bir tanesidir. “Anahtar eserleri olan sanatçılardan (Henri Matisse, Georges Rouault, Georges Braque, Pablo Picasso, Sonia ve Robert Delaunay, Fernand Léger, Vassily Kandinsky, František Kupka, Andre Breton, Alberto Giacometti, Jean Dubuffet ...) gibi modern sanattan (fovizm, kübizm, gerçeküstüçülük, lirik soyutlamalar ve soğuk soyutlamalar) örnekler... Bu eşsiz koleksiyonun zenginliği, 20. yüzyılın ilk yarısında sanat tarihini yazmaya yardımcı olan, modernliğin serüvenini vurgulamaktadır” (Anonim).

20. yüzyılın ikinci yarısındaki resim örnekleri arasından, 1963 yılında Andy Warhol tarafından yapılmış “On adet Liz”, sanatçının ikonlar serisine ve Mark Rothko'nun 1964'te yaptığı “İsimsiz

(Siyah ve Kırmızı değil, Kırmızı Üzerine Siyah)” konulu eseri soyut eğilimlere örnek oluşturacak şekilde Pompidou’da sergilenmektedirler. Antoni Tapies’in “Bacaklar” (1975) adlı eseri ve diğer geometrik ve lirik soyulama örnekleri de resim koleksiyonundaki yerlerini almaktadırlar. Sonradan, Pompidou Merkezi güncel sanatı takip edip, toplamak amacıyla 2000 sonrası eserleri de koleksiyona dahil etmeye başlamıştır. “*Centre Pompidou, her geçen gün genişleyen koleksiyonları aracılığıyla, 20. ve 21. yüzyılların sanatsal üretimini izleyicisiyle buluşturmaya devam ediyor. Kurum, görsel sanatlar, fotoğraf, yeni medya, deneysel film, mimari, tasarım ve endüstriyel üretim gibi alanlara yer verirken, bu farklı disiplinler arasındaki ilişkilere de ışık tutuyor*” (Altuğ, 2019).

Castello Di Rivoli (Torino/İtalya)

İtalya’nın sahip olduğu birçok önemli sanat kurumları arasında, son yüzyıl içerisinde açılmış olan Torino kentindeki, Castello di Rivoli Müzesi sahip olduğu koleksiyonu ile bu ülkenin çağdaş sanat kurumları arasında öne çıkmaktadır. “*Bu kadar çok turistin ziyaret ettiği, koruması gereken muazzam bir mimariye sahip olan İtalya, olabildiğince çok sayıda restore edilmiş binayı ziyaretçi erişimine açmak için müzeye dönüştürmüştür. ... Bunlardan ilki olan Torino yakınlarındaki Castello di Rivoli, uzun yıllar süren ve anıt binayı bir müzeye dönüştüren restorasyon çalışmalarından sonra 1984’te açılmıştır*” (Lorente, 2016, s.221).

Bu müzenin koleksiyonunda Dan Graham, Nam June Paik, Joseph Beuys, Rebecca Horn, Gilberto Zorio ve Monica Bonvicini gibi ağırlıklı olarak 1975 sonrasında üretimleriyle isimlerini bienal ve fuarlar gibi çeşitli etkinliklerde duyurmuş sanatçıların, çok sayıda yerleştirme ve video sanatı eserleri yer almaktadır. “*Günümüzde Castello’da sergilenen tarihi sanat koleksiyonu 1910’dan bugüne kadarki süreyi kapsar; bu koleksiyon, monografik salonların belli bir sanatçıya ya da sanatçı grubuna ayrıldığı geleneksel yaklaşımla düzenlenmiş iddialı süreli sergilerle tamamlanır*” (Lorente, 2016, s.221).

Resim koleksiyonunda ise, Joseph Kosuth, Michelangelo Pistoletto, Giulio Paolini, Margherita Manzelli, Tracey Emin ve Franz Ackermann gibi sanatçıların eserleri bulunmaktadır. Pop Sanatından ismi akıllarda kalan Claes Oldenburg’un, Coosje van Bruggen isimli bir diğer sanatçı ile ortak 1986 yılına ait resimleri de müze koleksiyonu karıştırıldığında dikkati çekmektedir. Sol Le Witt’in “Renkli Paneller ve Kule”si (1992), Alighiero Boetti’nin “Herşey” (1987-88) isimli resmi dikkati çeken eserler arasındadır. Performans ve videoları gibi karakalem ve/veya kömür desenleri ve monokrom projeleri ile de bilinen Gilbert&George’un da eserleri Castello di Rivoli’de yerlerini almışlardır. Koleksiyondaki bu isimlerin arasında, Aslı Çavuşoğlu gibi günümüz Türk sanatçılarından bir ismin, “Kırmızı/kırmızı” (2015-17) adlı yapıtı ile karşılaşmak da olasıdır.

Reina Sofia Müzesi (Madrid/İspanya)

1788-1965 arasında hastane binası olarak kullanılan mekanın, 1980 yılında Antonio Fernández Alba yönetiminde restorasyonuna başlanmış ve Nisan 1986’da Reina Sofia Sanat Merkezi açılmıştır. Zemin ve ilk katlar geçici sergi galerileri olarak kullanılmıştır. 1988’in sonlarına doğru, mimar José Luis Iñiguez de Onzoño ve Antonio Vázquez de Castro mekandaki son değişiklikleri yapmışlardır.

Koleksiyonun temeli, 1894’ten 1988’e kadar açık olan İspanyol Çağdaş Sanat Müzesi’ndeki yapıtlarla oluşturulmuştur. Dolayısıyla İspanyol sanatçıların eserleri çoğunluktadır. Buna, Madrid’deki Ulusal Güzel Sanatlar Sergisi ve Roma Güzel Sanatlar Akademisi’ndeki yarışmalar gibi ödüllü yapıtlar ve aynı zamanda bağış olarak verilen avangard hareketleri temsil eden parçalar da dahildir. Özellikle müzenin resim koleksiyonuna odaklanılırsa, Alfonso Albacete, Pierre Alechinsky, Manuel Angeles

Ortiz, Hermen Anglada Camarasa, Karel Appel, Jean-Michel Atlan, Francis Bacon, Miquel Barcelo ve Juan Barjola gibi birçok farklı ülkeden sanatçı ile karşılaşmak olasıdır.

Reina Sofia'nın en bilindik ve önemli eserlerinden biri Pablo Picasso'nun (Resim 11) "Guernica"sıdır. Bu resim, müzenin uluslararası ortamda görünürlüğü için oldukça önemli bir yere sahiptir. Pablo Picasso "Guernica" (1937) isimli resmini, dönemin yeni biçim dili olan Kübizmle, savaşı ve İspanya İç Savaşı sırasında bombalanan Guernica kasabasında halka yaşatılan vahşeti sergilemek için yapmıştır. Picasso, İspanyol hükümetinin savaş politikasını ve Guernica kasabasındaki insanlık dışı bu olayı biçim çarpıtmalarıyla resimlemesine karşın son derece etkili ve gerçekçi bir yapıt ortaya çıkarmıştır. "Guernica"da aciz durumdaki insan ve hayvan figürleri öldürülmekte ve yerde ceset yığınları oluşturmaktadır. Bu yaklaşık 3,5 metre yükseklik ve 7,8 metre genişlik ile dikkat çekici büyüklükte, tuval üzerine sadece siyah, beyaz ve gri tonlarla yapılmış resim, müze izleyicilerini oldukça etkilemektedir (Guernica by Picasso, 2001).

Salvador Dali'nin farklı dönemlerinden denemeleri Reina Sofia Müzesinde dikkati çekmektedir. 1923 yılında yaptığı kübist etkiler taşıyan "Ölü Doğa" kompozisyonundan, figüratif resimlerine, geçirdiği farklı dönemlerine ait yapıtlar ile Gerçeküstücü aşamaya geldiği süreci gözlemlemek sanat izleyicisi için keyiflidir. Dali'nin 1925 yılında yaptığı "Penceredeki Figür" ve "Kız kardeşimin Portresi" resimleri de, sanatçının geçmişini tanımlamak açısından önemlidir. 1926 yılı "Kırmızı Kuşlar"ı ile Max Ernst de 20. yüzyılın ilk yarısında üretim yapan sanatçılar arasında yerini almaktadır. Yüzyılın ilk yarısından dikkati çeken eserler arasında, Reina Sofia'nın Kübizm kısmında, Georges Braque'dan birçok yapıt yer almaktadır.

Resim 11: Pablo Picasso, "Guernica", 1937, 3,5m x 7,8m.

Bir dönem Fütürist eserler ortaya çıkarmış, figüratif çalışan sanatçılardan Raffael Barradas'ın eserleri ve yine figüratif çalışan ve soyutlamalar da üreten Maria Blanchard müzede diğer dikkat çeken isimlerdendir. Robert ve Sonia Delaunay çifti de, renkçi resimleri ile koleksiyonda yerlerini almaktadırlar. Soyut eğilimler içerisinde, Georg Baselitz, Antoni Clave, Jean Dubuffet, Günther Förg ve Lucio Fontana ilk akla gelenlerdendir. Figüre farklı bakışlar arasında Alberto Giacometti "At Başı" isimli deseni ile, 1980'lerde figüratif resme yeni bir bakış getiren Fernando Botero da resimleriyle koleksiyonda yerini almaktadır.

Hamburger Bahnhof (Berlin/Almanya)

Almanca'da Bahnhof olarak geçen yapılar tren garlarıdır ve adından da anlaşılacağı gibi, Hamburger Bahnhof bir zamanlar tamamen farklı bir amaca hizmet etmiştir. Müzenin web sitesinden edinilen

bilgide, Hamburg ve Berlin kentleri arasındaki demiryolu hattının bir sonu olarak, 1846 Aralık ayında operasyona açılmış bu yapının birçok kez elden geçirildiği belirtilmektedir. Örneğin 1904'te, Ulaşım ve Yapı Müzesi için uygun bir sergi salonu olarak düşünülmüş ve hazırlanmıştır ya da zaman içerisinde konut ve idari işler için kullanılması tasarlanmıştır. Çağdaş Sanat Müzesi olarak ise, 2 Kasım 1996'da açılmıştır. Müzenin direktörü Gabriele Knapstein verdiği bir demeçte: “*Hamburger Bahnhof'ta benim endişem, Berlin kentinin deneyimini aktarmak ve çağdaş sanatın ortaya koyduğu soruların birey ve toplum için uygun bir şekilde yansıtılmasıdır. Çağdaşlık her zaman her neslin yeniden araştırdığı tarihi konuları da yeniden etkinleştirmek anlamına gelir*” demiştir (Forbes, 2014).

Koleksiyonunda resim, heykel, yerleştirme, video sanatı ve kavramsal eserlerin yer aldığı bu kurum, özel geçici sergilere de ev sahipliği yapmaktadır. Joseph Beuys, Andy Warhol, Robert Rauschenberg ve Cy Twombly gibi sanatçıların eserleri ile karşılaşmak izleyicide mekanın misyonunu göstermeleri açısından heyecan uyandırmaktadır. Kurumun misyon ve vizyonu konusunda, geleneksel sanat formlarını ayıran ve çağdaş sanatın disiplinler arası yanına odaklanan tavrı öne çıkarılmaktadır. Hamburger Bahnhof koleksiyonunda, Gerhard Richter, A.R. Penck, Sigmar Polke ve Imi Knoebel'dan resimleri ile karşılaşılabilir. 2002 yılında müzenin koleksiyonuna Egidio Marzona'nın Kavramsal Sanat ve Yoksul Sanat eserleri, 2004'de ise Friedrich Christian Flick Koleksiyonu katılmıştır. Bu koleksiyon, 20. yüzyılın son dönemine odaklanmış, çağdaş Avrupa ve Kuzey Amerika ve az da olsa Asya sanatından, 150'den fazla sanatçının 1500'den fazla eserini içermektedir. Friedrich Christian Flick Koleksiyonunun Hamburger Bahnhof'ta yer alan kısmının yapı taşları olarak, Francis Picabia resimleri, Alberto Giacometti heykelleri ve Marcel Duchamp'ın radikal yapıtları gösterilmektedir.

Resim 12: Joseph Beuys, “Yönlendirici Kuvvetler”, 1974

Joseph Beuys adına oluşturulmuş, sanatçının eserlerinden önemli parçaları içeren bir koleksiyon kurumunda izlenebilmektedir. “Yönlendirici Kuvvetler” (Resim 12) Beuys kısmındaki yapıtlardan bir tanesidir. “Yönlendirici Kuvvetler” isimli çalışmasında toplam 100 adet karatahtayı mekânın zeminine yerleştirilen ahşap bir platform üzerine sermiş ve bunlardan üç tanesini şövaleye koymuştur. Bu şövalenin birinin üzerindeki karatahtaya sanatçı Gizlerin Üretimi yazmıştır. Karatahtalardaki diyagramlar ve çizimler yoluyla sanatçı, toplumunun köklü düşüncelerini sarsmak istemiştir.”(Beyoğlu, 2019: 37). “*Beuys çalışmalarında yazının anlatım aracı olma işlevinden yararlıysa da onu bir yapıt olarak sunmuş olması yazıyı bir kavram olarak sunduğunu göstermektedir*” (Atakan, 1998, s.49).

Ancak bu eserler ağırlıklı olarak yerleştirme, heykel ve video sanatı türlerindedirler. Resim koleksiyonu açısından Hamburger Bahnhof'a bakacak olursak, Cy Twombly'nin büyük ebatlardaki eserlerinden biri olan “Çiçek İmparatorluğu” (1961) resmi, beyaz, sarı ve pembeleri ile gençliğe

atıfta bulunarak, jestüel tavrı ile öne çıkan eserlerden birisidir. Aynı tavrın izlenebildiği bir diğer yapıt ise, Robert Rauschenberg'in 1954 yılında yaptığı "Pembe Kapı"sıdır. "Pembe Kapı", karışık teknikle yapılmıştır ve tuval resmi ile asamblaj arasında gidip gelmektedir. Kapı ismine fikrini veren açılıp kapanan formu, eserin herhangi bir diptikten ayrılmasına neden olmakta ve sanatçının da özgürlükçü tavrını dolaysız aktarmaktadır. Anselm Kiefer'in "Maymunlar Uçar" (1974) isimli resmi, soyutlanmış bir manzara tadında yapılmıştır ve özellikle II. Dünya Savaşı olacak şekilde savaş konusu üzerine odaklanmaktadır. Bu eserde yıkım ve karanlıktan beslenen Kiefer'in resmindeki çok katmanlılık ve dışavurumcu tavrı, onun sanat tarihinde ayrı bir konuma oturtulmasına neden olmaktadır.

20. yüzyıl sanatına yön veren bir diğer önemli isim olan Andy Warhol'un "Büyük Elektrik Sandalyesi" (1967) isimli serigrafi çalışması bir ölüm makinasına odaklanan sanatçının, suç ve şiddet konularına dikkat çekmek için oluşturduğu serisindedir. Hamburger Bahnhof'ta, yine Andy Warhol'un ama bu sefer 'İkonlar' serisinden serigrafi tekniği ile yapılmış "Mao" (1973) isimli eseri dikkat çekmektedir. Bu eserlerde, odaklanılan ve dikkat çekmek istenen konular farklı ama malzeme seçimi aynıdır. Sanatçının serigrafi ve akrilik boyayı buluşturduğu bu eserleri 20. yüzyılın sonuna doğru baskı türlerinin sıkça ve farklı şekillerde değerlendirilmesine ve 21.yüzyılda da yani günümüz sanatında 'c-print' denen orijinal baskıların eser olarak kabulüne kadar olan yolu açmıştır.

Bilbao Guggenheim Müzesi (Bilbao/İspanya)

Bilbao, Kuzey İspanya'da bir liman ve sahil kentidir. İleri teknoloji ve finans kenti olarak adını duyurma çabasında olan bu şehir için Bilbao Guggenheim bu projenin önemli bir kolu olmuştur. Dolayısıyla Bilbao Guggenheim, aslında kent yenileme projesinin ya da stratejisinin bir parçasıdır. Amerikalı mimar Frank Gehry, kentin Nervion nehri kıyısındaki görünümünü tamamen değiştiren bu tasarımı, Bilbao'nun çarpıcı bir simgesi haline dönüştürmüştür. "*Bask yönetimi, müzeyi kurmak ve işletmek, Guggenheim koleksiyonunu ve ismini kullanabilmek ve kendi modern sanat koleksiyonunu oluşturmak için yaklaşık 100 milyon sterlin harcadı. Guggenheim Vakfı, müzenin teşhir programını yönetiyor*" (Artun, 2006, s.155).

Resim 13: Bilbao Guggenheim Görünüm

Resim 14: Clyfford Still, İsimsiz, 1964, Tuval Üzeri Yağlıboya, 273.5 x 236 x 3.5 cm.

Gehry'nin, taş, cam, çelik ve titanyumu bir araya getiren bu mimarisi, malzemeler ve yenilikçi tavrı dolayısıyla akılda Paris'teki Pompidou Merkezini çağrıştırebilmektedir. Kültürel stratejiler içerisinde gösterebileceğimiz bu kurum Bilbao bölgesinin gelişmesi ve dünyaya açılmasında önemli bir yer tutar. Artun (2006, s.154) bu konu hakkındaki düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: *“Her şeye karşın, “lokomotif” konumundaki kültür projeleri ekonomik canlanma stratejilerinde kilit rol oynamayı sürdürüyor. 1997 sonbaharında, bu tür projelerin en iddialılarından biri olan Bilbao Guggenheim Müzesi'nin açılışı yapıldı. ...”*

Bilbao Guggenheim Müzesi'nin koleksiyonu şehre taşacak şekilde iri ve özel bazı heykellerin müzenin dışında konumlandırılması (Resim 13) ve sergilenmesi ile daha mekanın içine girmeden dikkat çekmeye başlamaktadır. Louise Bourgeois'in “Maman” adlı ünlü heykeli ve Daniel Buren'in müzenin hemen yanında yer alan La Salve köprüsünün üzerine yaptığı köprü şeklindeki “Arku Gorriak” isimli heykel/yerleştirmesi bunlardan ikisidir. “Mekan ve zamanın görsel tüketimi, endüstriyel üretim mantığından hareketle hem hız kazanmış hem de ondan soyutlanmıştır. Bu durum, kent postmodern tüketim merkezi olarak yeniden yapılanmasına yol açmıştır – kent bir gösteriye, “görsel tüketimin bir düşsel peyzajı”na dönüştürür.” (Urry, 1999, s.37).

Koleksiyondaki resimler arasında, Willem de Kooning'in “Villa Borghese”si, Gilbert & George'un “Uyanış”ı, George Baselitz'in onaltı resimlik “Mrs Lenin ve Nightingale” serisi, Anselm Kiefer'in birçok resim ve baskısı ve Sol Le Witt'in “Duvar resmi #831 (Geometrik Formalar)” müzede yer alan dikkat çekici ve dönemlerinin önemli temsilcileri olan yapıtlardır. Müzenin koleksiyonunda Pop Sanat eserlerinden Andy Warhol'un yapıtları bulunmaktadır. Bunlar dışında soyutlama ve soyut eğilimlere örnek vermek gerekirse: Robert Rauschenberg, Gerhard Richter, Mark Rothko, Cy Twombly, Clyfford Still (Resim 14), Antoni Tapies ve James Rosenquit gibi sanatçıların resimleri ile Bilbao Guggenheim müzesi koleksiyonunda yerlerini almışlardır. Amerikan Soyut Dışavurumculuk akımının önemli temsilcilerinden Cy Twombly'nin ve yine bu akımın başta gelen temsilcilerinden Mark Rothko'nun resimlerini izlemek mümkündür (Connaissance des arts özel sayı, 1999, s.39-40).

Tate Modern (Londra/İngiltere)

1889 yılında, şeker endüstrisinden parasını kazanan bir koleksiyoncu Henry Tate tarafından kurulan Tate Müzesi, 19. yüzyıl İngiliz resim koleksiyonu ile başlayan hikayesinde çok büyük yol kattetmiştir. Koleksiyonun büyümesi ve çağdaş sanat eserlerinin de toplanması ile birlikte, yeni bir mekan arayışı doğmuş ve koleksiyonu ikiye bölerek sergileme yöntemi izlenmesi kararı alınmıştır. *“Bu genişlemeler son yıllarda, Liverpool, StIves ve Londra'da Tate'in yeni branşlarının açılmasıyla son noktasına erişti. Bu yeni branşlar, mimari ve kentsel tasarım açısından, Tate Gallery'nin başlangıçtaki kentsel dönüşümü hızlandırma amacını koruma ve pekiştirme geleneğini devam ettirir”* (Lorente, 2016, s.265).

Böylece 1981'den beri Londra'da terkedilmiş olarak duran Bankside Elektrik Santrali (Bankside Power Station) 2000 yılında Tate Modern olarak kamuya açıldı. Elektrik santralinin müzeye dönüştürülme projesi, 1995'te açılan bir yarışma sonucu diğer katılanlara nazaran daha hafif dokunuşlar yapan ve binanın tarihi karakterini yıkmadan modern bir kamusal alan yaratan İsveçli ekip Herzog & de Meuron tarafından gerçekleştirilmiş. Açıldığından beri Tate Modern, kültürel bir ikon haline gelmiş ve dünyada modern sanat müzeleri arasında en çok ziyaret edilen kurumlar arasında yerini almıştır.

Müze, Londra'nın yeni yapılan iş merkezlerinin ağırlıkta bulunduğu bölgesine yakın ve içinde bulunduğu endüstriyel alana da tek başına bir canlılık katmayı başaran yenilikçi bir mekan haline gelmiştir.

“Tate Modern, 2000 yılında hizmete başladıktan sonra 2012’de müzeye özgün bir galeri alanı eklenmiş. Üç büyük yağ deposunun galeri alanlarına dönüştürülmesiyle ortaya çıkmış olan bu ek, yine aynı ekibin tasarımı ve 2016’da açılmış. Adı Tate Modern Şalt Binası (Tate Modern Switch House) olan ek, Tate Modern’in 21. yüzyıl müzelerine yol gösteren bir tasarım olmasına katkı sağlıyor. Yeni yapı, müzeyi çevresine daha çok açan ve galeri alanlarını genişleten bir tasarım. Tate’in bulunduğu arazinin kamusal olarak tamamen erişilebilir olma hedefini de tamamlıyor” (Arkitektuel, 2017).

Tate Modern, her ne kadar bu yazıda günümüze en yakın tarihte açılan kurum olduğu için son noktada konumlandırılrsa da; yukarıda bahsedilen kurumların hepsinden eski ve 1500’lerden günümüze İngiliz Sanatı konusunda oldukça kıymetli bir koleksiyona sahiptir. Tate Britain, Tate Modern, Tate Liverpool ve bunlar gibi bazı mekanların açılması ile birlikte bu dev koleksiyonun sergileneceği mekan sayısı çoğalmış ve böylece genişleme potansiyeli de arttırılmıştır. Tate Modern müzenin internet sitesinde yer alan şekli ile kendini, “uluslararası, modern ve çağdaş sanat” kelimeleri ile tanımlamaktadır. Bu çerçevede sanatçıların kullandıkları yöntem ve malzemeler de oldukça çeşitlenmektedir. Edward Munch “Hasta Çocuk” (1907), Claude Monet “Nilüferler” (1916), Max Ernst “Celebes” (1921), Pablo Picasso “Ağlayan Kadın” (1937) resim koleksiyonundaki eserlerden sadece birkaç tanesidir. Suprematist ve Yapısalcı sanatçılar arasında, Piet Mondrian “Kırmızılı Kompozisyon B (No.II)” (1935), Bart van der Leek “Kompozisyon” (1918) ve Theo van Doesburg’un “Karşıt Kompozisyon VI”sı öne çıkan eserlerdir.

Dışavurumcu, Gerçeküstücü, Pop Sanat ve diğer çeşitli akımlardan, Salvador Dali “Narcissus’un Dönüşümü” (1937), Joan Miro “Ayışığında Kadın ve Kuş” (1949), Lucian Freud “Beyaz Köpek ile Kız” (1950-51), Yves Klein “IKB79” (1959), Mark Rothko “Mor Üstünde Kırmızı” (1959), Roy Lichtenstein “Whaam!” (1963), Andy Warhol “Marylin Diptik” (1967), David Hockney “Ailem” (1977) gibi sanatçılar ve eserleri günümüz sanatını etkileyen yapıtlar olarak Tate Modern’in koleksiyonunda yerlerini almaktadırlar. Bunlar 20. yüzyıl sanatından ve dünyanın farklı noktalarından örnekler olarak müzede yer almaktadırlar ve müzenin modern ve çağdaş sanata bakışını göstermektedirler. Müzenin koleksiyonunda, Tsuyoshi Maekawa ve Ku-lim Kim gibi sanatçıların pentür eserleri olduğu için, sadece 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısından resim örnekleri yer almadığını ve izleyiciye son elli yılın Asya ve Uzak Doğu eserlerini de sunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Seçilen bu kurumların neden özel oldukları ve öne çıkarıldıkları konusuna üç açıdan yaklaşarak bakılabilir. İlki, müzeciliğin 20. yüzyılda geçirilen Dünya Savaşları ve gelişen teknoloji ile yeni bir hal almasının gerekliliğin farkına varılması; ikincisi bu kurumların koleksiyonlarının çok farklı kıtalardan sanatçılar ve yapıtları ile Avrupa’daki bir kurumda oldukça çeşitli örneklerle temsil edilmeleri ve üçüncü olarak da, bazı belli başlı kurumların kent tasarımının bir parçası haline dönüştürülmesi fikrinden hareketle gerçekleştirilmeleri.

İlk yaklaşımda, Pompidou Merkezi’nin, tasarım anlamında 1970’lerin müze ve sanat merkezi mimarisindeki etkisinin birçok kaynaktan olumlu ve olumsuz yönleriyle eleştirilerek değinilmesini ve bir müzeye sadece mutlak bilgiyi sunan bir mekan olarak yaklaşılması fikrinin değişmeye başladığının bir örneği olarak bakılabilir.

Yukarıda bahsedilen ikinci yaklaşım doğrultusunda, dünya sanat ortamından çeşitli örnekleri bünyesinde barındıran ve özellikle, Amerikan ve İngiliz Pop Sanatını bir arada sunarak kendi tanıtımını

ve pazarlamasını bu şekilde gerçekleştiren Ludwig Müzesi örneğini vermek mümkündür. Bunun nedeni Ludwig Müzesi'nin, kendini tüm basılı yayın, internet sayfası ve kurumsal kaynaklarında Avrupa'daki en geniş Pop Sanat ve üçüncü en büyük Picasso koleksiyonu ile diğer kurumlardan ayırarak tanıtmasıdır. Krölller Müller, koleksiyonlarındaki çoğulcu yaklaşım ve çeşitlilik yanında tek bir binaya değil de açık ve kapalı mekanlar ile ısmarlanan yapıta özgü gölet benzeri özel yapılandırmaların konumlandırıldığı "Ulusal Park" niteliğindeki geniş ve benzersiz konumuyla oldukça kıymetli bir mekandır. Reina Sofia Müzesi ise, Madrid'te Prado'dan sonra çok farklı bir rol üstlenerek 20. yüzyıl sanatını göstermesi açısından İspanya'nın başkentinde kendine bir rota çizmiştir.

Bu on kurumdan, kent tasarımının bir parçası olarak görülebilecek Pompidou Merkezi, Bilbao Guggenheim ve Tate Modern'i söylemek mümkündür. Klasik anlamda müzecilik ve galeri bakış açısını kırıp sanat merkezlerinin önünü açan Pompidou Merkezi, mimarlarının binayı tasarlarken üzerinde durdukları fikirlerden anlaşılacağı gibi özgürlükçü ve deneysel yapısıyla, sergileme tarihinde bir kırılma noktası sayılmaktadır. Bilbao Guggenheim Müzesi ise müze mimarisi ve müzenin anıtsallaştırılıp liman kentinin geleceğinin tasarlanması anlamında İspanya için özel bir konumdadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Bilbao Guggenheim'ın resim koleksiyonunun ağırlıklı olarak 1930 ve sonrasına odaklanarak kendi içerisinde dağınık olmayan, tutarlı bir yapıya sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tate Modern ise, eski bir kurum olan Tate Müzesi'nin, koleksiyon anlamında yapısının bilinçli olarak ikiye bölünerek, Londra kentinin yeni yapılanmalarının olduğu bölgeye yakın bir konumda düzenlenmesi ve eski ve farklı bir amaçla oluşturulmuş mekânın tekrar elden geçirilerek dönüştürülmesi açısından şehrin yeni kimliğinin oluşturulmasında büyük bir adım olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak bu metinde ele alınan on kurum, gerek müze mimarisi anlamında, gerek yapıtların sergilenme mekanları, gerek koleksiyonlarındaki resimsel üretimlerin, farklı malzemelerin kullanımıyla günümüze dek oluşan deneyselliği ve çeşitliliği arttırmaları anlamında Avrupa'da oldukça önemli bir yere sahiptirler.

Kaynakça

- Altuğ, E. (25 Nisan 2019). <https://www.unlimiteddrag.com/single-post/Caresizlige-kapilmamak-gerek>. (Erişim Tarihi: 28. 07. 2019).
- Anonim. (2001). Guernica by Picasso, Aldeasa.
- Anonim. (2018). Ludwig Museum Collection Broşürü.
- Anonim, "Arthipo". (22 Ekim 2016). <https://www.arthipo.com/artblog/unlu-ressamlarin-hayat-hikayeleri/paul-kee-hayati-sanat-gorusu-eserleri.html> (Erişim Tarihi: 21.07.2019).
- Anonim, Arkitektuel. (19 Kasım 2017). <https://www.arkitektuel.com/tate-modern/> (Erişim Tarihi: 29.11. 2018).
- Anonim. (2014). National Galerie Berlin Highlights Kataloğu. Italy: Udo Kittelmann.
- Anonim. (2009). Peggy Guggenheim Koleksiyonu Kataloğu (Philip Rylands). Italy: Guggenheim Museum Publications.
- Anonim. (1999). *Connaissance des Arts Dergisi Özel Sayı (Guggenheim Museum Bilbao)*. (Ocak 1999).

- Anonim. (1985). Kröller-Müller Museum, Joh. Enschede en Zonen. The Netherlands.
- Atakan, N. (1998). *Arayışlar Resimde ve Heykelde Alternatif Akımlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Artun, A. (2006). *Tarih Sahneleri Sanat Müzeleri 1*. İletişim Yayınları.
- Artun, A. (2006). *Tarih Sahneleri Sanat Müzeleri 2 Müze ve Eleştirel Düşünce*. İletişim Yayınları.
- Azer, B. (20 Şubat 2019). <https://www.oggusto.com/blog/detay/1802/peggy-guggenheim-muzesinde-gorulmesi-gereken-5-eser.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2019)
- Beyoğlu, A. (2019). “Sanatta Mekân Kurgusu Bağlamında Joseph Beuys Yapıtları”. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. Sayı.21.
- Bozkurt, E. (21 Mart 2017). http://www.arkitera.com/haber/28566/pompidou-baska-nasil-olabilirdi_ (Erişim Tarihi: 28. 07. 2019).
- Forbes, A. (23 Şubat 2014). <https://news.artnet.com/art-world/berlin-hamburger-bahnhof-museum-announces-new-director-626681> (Erişim Tarihi: 15.08.2019).
- Lorente, J.P. (2016). *Çağdaş Sanat Müzeleri*. İstanbul: Koç Yayınları.
- Urry, J. (1999). *Mekanları Tüketmek*. Ayrıntı Yayınları.
- <https://news.artnet.com/art-world/the-bilbao-effect-20th-anniversary-1111583> (Erişim Tarihi: 30.12.2018).
- http://www.guggenheim-venice.it/inglese/collections/collection2.php?id_cat=17 (Erişim Tarihi: 29.11.2018).
- <https://www.castellodirivoli.org/en/opera/redred/> (Erişim Tarihi: 20.11.2018). Müzelere yapılan mesleki gezilerde tutulan kişisel notlar.

Görsel Kaynakça

Resim 1: <https://krollermuller.nl/en/page/7810>

Resim 2 -10: numaralı resimler için fotoğraflar müzede yazarın kendisi tarafından kurumların izni ile çekilmiştir.

Resim 11: Guernica by Picasso, Aldeasa. 2001

Resim 12: Fotoğraf müzede yazarın kendisi tarafından kurumların izni ile çekilmiştir.

Resim 13: The Guggenheim Bilbao. ©FMGB, Guggenheim Museum Bilbao, 2017. <https://news.artnet.com/art-world/the-bilbao-effect-20th-anniversary-1111583> (30.12.2018)

Resim 14: <https://www.guggenheim-bilbao.eus/en/artists/clyfford-still-6/>